

Marxismen som filosofihistorie

- en diskussion af marxismekritikken udfra et nyere bidrag*

Curt Sørensen:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/po/po_0014-PDF/po_0014_100790.pdf

pdf genereret den : 27-1-2006

Curt Sørensen:

Marxismen som filosofihistorie

- en diskussion af marxismekritikken udfra et nyere bidrag*

Efter en - historisk set - kortere periodes udbredelse og visse steder endda dominans på en række vestlige universiteter og uddannelsessteder er marxismen i de senere år igen blevet udsat for en stærk kritik. Et af de vægtigste og mest kvalificerede bidrag til denne kritik er polakken Leszek Kolakowskys omfattende værk om marxismens teoriudvikling. I den følgende artikel gennemgås dette værk, og énsidigheden i den anlagte marxismeforståelse påpeges og kritiseres.

Den tidligere "partiofficielle" marxist, senere marxistiske systemkritiker og nu anti-marxist, tidligere professor i filosofi ved Warschawas universitet, Leszek Kolakowsky, har skrevet et omfattende værk om marxismens teoriudvikling (i alt 1.524 sider). Leszek Kolakowsky er et af efterkrigstidens mest fremtrædende navne i den østeuropæiske "revisionisme". Under det polske tøvejr i 1956 var han redaktør for tidsskriftet "Po Prostu" og en af de ledende kræfter i "reformkommunismen". I årene derefter har han i en række skrifter gennemført et opgør med den stalinistiske tradition (som han selv længe havde været med til at bære oppe), idet han selv gjorde sig til talsmand for en mere filosofisk og humanistisk orienteret marxisme. I 1966 blev han ekskluderet af Polens forenede Arbejderparti (Kommunistpartiet), og i 1968 måtte han forlade sin stilling ved Warschawas universitet. Siden 1970 har han levet i eksil, mest i Oxford i England. Rent teoretisk og politisk har han, som angivet, i årenes løb gennemløbet en udvikling fra en stalinistisk over en "reformkommunistisk" position til en resigneret anti-marxisme. Hans fremstilling og vurdering af marxismens teoriudvikling er - ikke uventet - præget af denne hans baggrund og teoreti-

*) Leszek Kolakowsky, Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth and Dissolution, Vol. 1: "The Founders", Vol. 2: "The Golden Age", Vol. 3: "The Breakdown", Oxford University Press, 1978.

Curt Sørensen:

Marxismen som filosofihistorie

- en diskussion af marxismekritikken udfra et nyere bidrag*

Efter en - historisk set - kortere periodes udbredelse og visse steder endda dominans på en række vestlige universiteter og uddannelsessteder er marxismen i de senere år igen blevet udsat for en stærk kritik. Et af de vægtigste og mest kvalificerede bidrag til denne kritik er polakken Leszek Kolakowskys omfattende værk om marxismens teoriudvikling. I den følgende artikel gennemgås dette værk, og énsidigheden i den anlagte marxismeforståelse påpeges og kritiseres.

Den tidligere "partiofficielle" marxist, senere marxistiske systemkritiker og nu anti-marxist, tidligere professor i filosofi ved Warschawas universitet, Leszek Kolakowsky, har skrevet et omfattende værk om marxismens teoriudvikling (i alt 1.524 sider). Leszek Kolakowsky er et af efterkrigstidens mest fremtrædende navne i den østeuropæiske "revisionisme". Under det polske tøvejr i 1956 var han redaktør for tidsskriftet "Po Prostu" og en af de ledende kræfter i "reformkommunismen". I årene derefter har han i en række skrifter gennemført et opgør med den stalinistiske tradition (som han selv længe havde været med til at bære oppe), idet han selv gjorde sig til talsmand for en mere filosofisk og humanistisk orienteret marxisme. I 1966 blev han ekskluderet af Polens forenede Arbejderparti (Kommunistpartiet), og i 1968 måtte han forlade sin stilling ved Warschawas universitet. Siden 1970 har han levet i eksil, mest i Oxford i England. Rent teoretisk og politisk har han, som angivet, i årenes løb gennemløbet en udvikling fra en stalinistisk over en "reformkommunistisk" position til en resigneret anti-marxisme. Hans fremstilling og vurdering af marxismens teoriudvikling er - ikke uventet - præget af denne hans baggrund og teoreti-

*) Leszek Kolakowsky, Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth and Dissolution, Vol. 1: "The Founders", Vol. 2: "The Golden Age", Vol. 3: "The Breakdown", Oxford University Press, 1978.

ske og politiske udvikling. Det vil være min påstand (som jeg skal søge at begrunde nærmere i det følgende), at Kolakowsky i sin fremstilling og kritik af marxismen under sit - berettigede - opgør med den stalinistiske traditions énsidighed falder over i en anden énsidighed og herunder også på vigtige punkter på en underlig spejlvendt måde kommer til at bekræfte stalinismens historieskrivning og selvforståelse. For det andet repræsenterer Kolakowskys fremstilling og kritik af marxismen, efter min opfattelse, en udbredt tilbøjelighed i den nyere marxisme-kritik til at levere en énsidig filosofisk-spekulativ kritik. Kolakowsky gennemfører dog sin kritik på et noget højere niveau, om jeg så må sige. Kolakowskys værk om marxismens teoriudvikling er under alle omstændigheder værd at stifte nærmere bekendtskab med - også for marxister. Kolakowsky er en modstander af karat og derfor værd at tage en holmgang med.

Det omfattende værk indledes med følgende proklamation:

Karl Marx was a German philosopher.¹

Kolakowsky har her selv angivet grundtonen - og også slagsiden - i hele fremstillingen: reduktionen af Marx til filosof og marxismen til filosofihistorie. Marxismen som politisk teori, som en teori, der indgik og indgår i bestemte sociale og politiske sammenhænge, bestemt af disse sammenhænge, men også virkende tilbage på disse, er næsten totalt fraværende i Kolakowskys perspektiv og fremstilling. Sammenhængende hermed koncentrerer Kolakowsky sig eksklusivt om de "store navne" i marxismens teoriudvikling og overser for eksempel helt det vigtige materiale, der ligger gemt i kongresprotokoller, mødereferater, teoretiske tidsskrifter, pressen, pjecer, brochurer osv. Marxismen hos Kolakowsky er ikke nogen masseteori i en social-politisk bevægelse, men udelukkende de store tænkernes tanker.

Også i anden henseende har værket en slagside: Kolakowsky angiver selv sin intention med værket på følgende måde:

The present work is intended to serve as a handbook ... I have endeavoured to present that history [: marxismens historie, CS] not in the form of a loose essay but rather so as to include

1) Leszek Kolakowsky, Main Currents of Marxism, Oxford University Press, 1978, Vol. 1, p. 1.

the principal facts that are likely to be of use to anyone seeking an introduction to the subject, whether or not he agrees with my assessment of them. I have also done my best not to merge comment with exposition but to present my own views in separate, clearly defined sections.²

Dette er ikke lykkedes. Værket er - også i de fremstillende dele - gennemsyret af Kolakowskys egne vurderinger og politiske præferencer og fremtræder i det hele taget mere som Kolakowskys lidenskabelige selvopgør med marxismen end som en nøgtern, afbalanceret fremstilling af "de principielle facts" i marxismens teoriudvikling. Værket er heller ikke videre anvendeligt som en "introduktion" eller som en "håndbog". Det er for omfattende til at kunne tjene som en "introduktion", og det er for usystematisk og også alt for mangelfuldt i sit noteapparat (for at sige det mildt!) til at kunne tjene som en egentlig "håndbog".³ Dertil kommer, at der - til trods for det enorme omfang - er væsentlige huller i fremstillingen. For eksempel er den socialdemokratiske marxistiske tradition i mellemkrigsårene ubehandlet, og behandlingen af hele marxismens teoriudvikling efter 1956 er trængt sammen i ét enkelt kapitel og med bemærkelsesværdige udeladelser. Da værket imidlertid, på grund af sit omfang, forfatterens ry, hele stilen og indholdet i marxismekritikken (en stil og et indhold, som går igen i en række nyere marxismekritikker)⁴ samt også ubestridelige kvalitet i i hvert fald nogle af afsnittene, fortjener en nærmere stillingtagen, skal jeg i det følgende forsøge at uddybe ovenstående karakteristik noget yderligere.

Kolakowsky tager sit udgangspunkt i 3 mulige forståelser af marxismen:⁵ For det første den opfattelse, der ser den nutidige

2) Kolakowsky, op.cit., Preface, p. V.

3) Predrag Vranickis, Geschichte des Marxismus, I-II, Frankfurt a.M. 1972 og 1974 er her langt at foretrække.

4) Jfr. for eksempel André Glücksmann, Les Maitres Penseurs, Paris 1977; André Glücksmann, Köchin und Menschenfresser, Berlin 1976; Per Stig Møller, På sporet af det forsvundne menneske, København 1976. Ifølge disse fremstillinger stammer alt ondt i verden tilsyneladende fra Marx og marxismen. Den afgørende forklaringsfaktor på hele den samfundsmæssige udvikling siden midten af forrige århundrede bliver en "forkert" (og ond!) idé. Dette er spekulation og idealistisk historieskrivning, så det batter! Det er tillige udtryk for den nødvendighedsfilosofi, som man ofte - i øvrigt med urette! - beskylder Marx for at gøre sig skyldig i.

5) Kolakowsky, op.cit., pp. 2ff.

kommunisme som den logisk og historisk følgerigtige, konsekvente fuldendelse af Marx, idet den samtidig hermed mener det bevist, at allerede den marxske teori implicerede "slaveri, tyranni og forbrydelser". Dette er den traditionelle anti-kommunistiske og borgerlige Marx-kritiks forståelse af Marx og marxismen. For det andet den opfattelse, der på samme måde fremhæver kontinuiteten mellem Marx og den moderne kommunisme, idet den samtidig heri ser beviset for elementerne af frigørelse og håb i Marx' egen teori. Dette er den nutidige kommunismes selvforståelser. Og endelig, for det tredje, den opfattelse, der fremhæver bruddet i udviklingen mellem Marx og den senere kommunisme, idet den ser dette som udtryk for en afvigelse fra eller et "forræderi" mod den oprindelige marxske teori og politiske opfattelse. Dette er, ifølge Kolakowsky, essensen i en række senere og nutidige marxistisk inspirerede kritikker af den officielle kommunistiske variant af marxismen. Kolakowsky tager nu sit udgangspunkt i en afstandtagen fra alle tre opfattelser: For det første kan og må alle sociale-politiske bevægelser forklares ud fra flere forskellige omstændigheder og betingelser og ikke bare ud fra én faktor, nemlig den ideologiske.⁶ For det andet, siger Kolakowsky, er det mere frugtbart at stille spørgsmålet om, hvorfor og hvorledes en oprindelig teori kunne blive inspirationskilde for så mange forskellige fortolkninger og retninger.⁷ Endelig rejser Kolakowsky også det vigtige spørgsmål om spændingen i den marxistiske tradition mellem tendensen til fritsvævende voluntarisme på den ene side og handlingslammende fatalisme på den anden side.⁸

Kolakowsky er således i sit oplæg og sine første problemformuleringer betydelig mere nuanceret og intelligent end de meget omtalte og feterede "nye filosoffer" samt deres danske og norske eftertalkere.⁹ Desværre kommer Kolakowski så derefter i hele sin fremstilling rent faktisk til at tilnærme sig en opfattelse, der stort set svarer til den ovenfor angivne opfattelse 1. Allerede i

6) Kolakowsky, op.cit., p. 2.

7) Ibid., p. 3.

8) Ibid., p. 6.

9) Se note 4. En god kritik af "de nye filosoffer" med særlig adresse til den norske sammenhæng findes i tidsskriftet Kontrast, nr. 74, 1978.

Indledningen taler Kolakowsky således om "the strange fate of an idea which began in Promethean humanism and culminated in the monstrous tyranny of Stalin".¹⁰ Med ubønhørlig konsekvens har marxismen udviklet sig fra Marx over Lenin til Stalin og Gulag ø-havet. Dette bliver, ved siden af opfattelsen af marxismen som en filosofihistorie, det andet faktiske grundtema i Kolakowskys fremstilling.¹¹ Det er i øvrigt værd at bemærke sig, at hverken Kolakowsky eller de "nye filosoffer" giver nogen egentlig forklaring på denne "mærkelige", skæbnesvangre, nødvendige udvikling fra Marx til Stalin. Dette hænger naturligvis igen sammen med afskæringen af teoriudviklingen fra alle sociale, politiske sammenhænge. Det ligger efter denne opfattelse så at sige immanent i teorien selv, at den med nødvendighed må udvikle sig videre på den angivne måde fra det marxske grundlag for til sidst at kulminere i stalinismen. Men dette er ikke nogen historisk, samfundsmæssig forklaring på marxismens oprindelse og udvikling, men derimod spekulativ-idealistisk udledning, og for Kolakowskys eget vedkommende tillige et teoretisk fald i forhold til hans eget mere nuancerede oplæg.

I Bd. 1 behandler Kolakowsky marxismens oprindelse og første udformning hos Marx og Engels. I overensstemmelse med sin grundopfattelse gør Kolakowsky meget ud af de filosofiske forudsætninger for Marx. I et langt, langt afsnit følger Kolakowsky den dialektiske tænkings udvikling fra den græske og hellenistiske oldtid over forskellige middelalderlige filosoffer frem til oplysningstiden samt Kant, Fichte og Hegel. Derefter ventrehegelianerne og endelig omsider Marx, hvor hele fire kapitler er afsat til fremstillingen af Marx' intellektuelle udvikling frem til Det kommunistiske Manifest. Dette angiver også vægten og perspektivet i Kolakowskys Marx-tolkning. Selv siger han herom:

it is easy to see that my reading of Marx was influenced more by Lukacs than by other commentators, though I am far from sharing his attitude to the doctrine.¹²

10) Kolakowsky, op.cit., p. 5.

11) Se for eksempel Vol. 1, pp. 416ff, afsnittene om Lenin og om Stalin samt de afsluttende betragtninger i Vol. 3.

12) Kolakowsky, op.cit., p. VI.

Det er den unge Marx og den filosofiske Marx, der interesserer Kolakowsky. Han hævder i øvrigt en kontinuitets-tese: Grundtankegangen i Marx' samfundskritik forefindes, ifølge Kolakowsky, allerede i Pariser-manuskripterne fra 1844, og de senere værker, herunder "Kapitalen", er blot at betragte som udviklinger og udfyldninger af synspunkterne fra 1844. En sådan tolkning er som bekendt ikke enestående.¹³ Kolakowsky føjer altså ikke noget nyt til her. Det forbløffende er, at han efter den gennem flere år førte omfattende diskussion omkring denne kontinuitetsproblematik¹⁴ kan undvige en egentlig diskussion af problemstillingen. Et enkelt sted må Kolakowsky endda - stik imod sin hovedtese - medgive, at teorien og metoden hos den senere Marx faktisk var forskellig fra den unge Marx'.¹⁵ Men hvorfor så ikke diskutere dette spørgsmål noget mere i stedet for sorgløst, ubekymret i forhold til alle andre opfattelser og tolkninger at drive sin hovedtese igennem uden forsøg på at problematisere denne?

Den énsidigt-filosofiske tilgang til Marx viser sig også i Kolakowskys behandling af forskellige centrale problemstillinger i den marxske teori. For eksempel lader Kolakowsky Marx opdage proletariatet alene (!) gennem filosofisk deduktion.¹⁶ Godt nok nævner Kolakowsky et enkelt sted, at Marx faktisk var i en tidlig kontakt med socialistiske arbejder- og håndværkerorganisationer,¹⁷ men allerede et par sider længere fremme i fremstillingen er dette glemt for den filosofiske deduktion.¹⁸ Det forhold, at Marx' og Engels' teoriudvikling vitterligt var præget af deres bekendtskab med og enga-

13) Jfr. for eksempel fortolkningerne hos Herbert Marcuse, Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory, Boston 1960 (1941), Shlomo Avineri, The Social and Political Thought of Karl Marx, Cambridge Univ. Press, samt Siegfried Landshut i Siegfried Landshut (Hrsg.), Karl Marx. Die Frühschriften, Stuttgart, 1953.

14) Se for eksempel fremstillingerne og diskussionerne hos Louis Althusser, Pour Marx, Paris 1973 (1965), Ernest Mandel, The Formulation of the Economic Thought of Karl Marx, London 1971, og W.S. Wygodski, Die Geschichte einer grossen Entdeckung, Berlin 1970.

15) Kolakowsky, op.cit., p. 416.

16) Ibid., p. 130.

17) Ibid., p. 123.

18) Ibid., p. 130, og i det hele taget hele afsnittet, pp. 127ff.

gement i datidens socialistiske bevægelser og arbejderbevægelser,¹⁹ er helt overset af Kolakowsky. I den forbindelse bemærker man sig også, at Kolakowsky, når det gælder spørgsmålet om Marx' forhold til de utopiske socialister, reducerer dette til alene at være et spørgsmål om forskelle i filosofi, hvor han placerer Marx i en karakteristisk hegeliansk position, der skulle adskille sig fra såvel den utopiske socialismes etiske orientering og mål-middel-tænkning som en senere marxismes determinisme.²⁰ Den afgørende forskel mellem Marx og Engel på den ene side og forskellige utopiske og andre socialister på den anden side ligger imidlertid i nok så høj grad i det forskellige syn på politisk organisering og strategi: Til forskel fra andre samtidige socialister udformede Marx og Engels lidt efter lidt de organisatoriske og politiske principper for en moderne arbejderbevægelse, nemlig principperne for en social/politisk massebevægelse, der kæmper gennem både fagforeninger, kooperative foreninger og politiske partier og for reformer under samtidig fastholdelse af kampen for det socialistiske endemål. Herved adskilte Marx og Engels sig fra såvel de utopiske socialisters generelle appel til alle gode viljer med samt deres manglende strategitænkning (Charles Fourier, for eksempel) som fra forskellige revolutionære grupper og retninger, der repræsenterede en ældre europæisk tradition for revolutionær strategi og organisation, nemlig de hemmelige selskaber og pludselige opstande gennemført af små revolutionære eliter (Blanqui og Wilhelm Weitling, for eksempel). Det var i øvrigt den samme grundopfattelse med hensyn til politisk strategi og organisation, som Marx og Engels førte igennem i det voldsomme opgør med Bakunin og hans tilhængere i Den internationale Arbejderassociation,²¹ en strid, som Kolakowsky behandler på en me-

19) Den, mig bekendt, bedste fremstilling er her B. Nicholaevsky & O. Maenchen-Helfen, Karl Marx. Eine Biographie, Berlin-Bonn-Bad Godesberg 1976 (1937). Synspunktet fremhæves også stærkt af Göran Therborn i Science, Class and Society, London 1976, pp. 317-335.

20) Se for eksempel Kolakowsky, op.cit., p. 222, p. 224 og pp. 323ff.

21) Jfr. de i øvrigt vidt forskellige fremstillinger og vurderinger hos f.eks. Shlomo Avineri, op.cit., Julius Braunthal, History of the International, I, London 1966, pp. 44-61 og pp. 85-194; G.D.H. Cole, A History of Socialist Thought, Vol. I, London 1959, pp. 247-280, og Vol. II, London 1961, pp. 88-314; Roger Garaudy, Karl Marx: The Evolution of his Thought, New York 1967, pp. 169-197; Monty Johnstone, "Marx and Engels and the Concept of the ... (noten fortsættes)

get overfladisk måde.

Også i spørgsmålet om tolkningen af den materialistiske historieopfattelse, klassekampsteorien og kritikken af den politiske økonomi slår den filosofiske reduktion igennem: En grundsvaghed i Kolakowskys fremstilling og kritik af den historiske materialisme²² er den, at han selv ikke forstår ret meget af teoridannelsens problematik i samfundsvidenskaberne. I særdeleshed har han ikke blik for forekomsten og nødvendigheden af teorier og teori-elementer på forskellige abstraktionsniveauer. Et andet eksempel: Kolakowsky karakteriserer et sted totalitetsopfattelsen som værende en "trivialitet".²³ En ganske forbløffende udtalelse, når man tager i betragtning, at det jo netop er en hovedpointe i vigtige borgerlige traditioner inden for samfundsvidenskaberne, at man ikke kan anlægge noget totalitetsperspektiv overhovedet!²⁴ I øvrigt er Kolakowskys behandling af den materialistiske historieopfattelse tynd, vag, upræcis og præget af hans manglende vilje til at forholde sig til nyere bidrag til udviklingen af den historiske materialisme. På samme måde med klasseteorien. Også her gælder det, at Kolakowsky undlader at inddrage og forholde sig til nyere tolkninger og videreførelser. Den mest fatale brist i Kolakowskys fortolkning af den historiske materialisme og klassekampsteorien ligger imidlertid nok i Kolakowskys manglende forståelse for dialektikken - som Marx til gengæld forstod! - mellem samfundsmæssig adfærd (Verhalten) og samfundsmæssige forhold (Verhältnisse): Ved den samfundsmæssige adfærd, den kollektive sociale aktion (praksis) skabes sæt af samfundsmæssige forhold, der for hver ny generation udgør et

... (noten fortsat)

Party", i Socialist Register, 1967, pp. 121-158; Dieter Kramer, Reform and Revolution bei Marx und Engels, Köln 1971; Karl Korsch, Karl Marx, (1938), Wien 1969; Wolfgang Leonhard, Die Dreispaltung des Marxismus, Düsseldorf-Wien 1975; David McLelland, The Thought of Karl Marx, London 1978; Ralph Milliband, Marxism and Politics, Oxford University Press, 1977, pp. 118-153; B. Nicolaevsky & O. Maenchen-Helfen, Karl Marx. Eine Biographie, Berlin, Bonn-Bad Godesberg, 1976 samt D. Rajazanov, Marx og Engels. Ikke kun for begynderne, København 1974. Uanset ret så forskellige vurderinger af Marx fremhæver alle de nævnte fremstillinger den her præciserede politisk-organisatoriske hovedlinje hos Marx.

22) Se især kapitel XIV i Kolakowsky, op.cit.

23) Kolakowsky, op.cit., p. 369.

24) Vi kan tænke på opfattelserne hos Max Weber og Karl Popper, for eksempel.

sæt af givne objektive betingelser. Disse virker bestemmende ind på hver generations samfundsmæssige praksis, men kan naturligvis - på længere sigt - ændres igen gennem kollektiv social aktion, der således skaber nye samfundsmæssige forhold.²⁵ Kolakowsky roder sig her ind i nogle frygtelig firkantede og modstridende synspunkter omkring den bevidste menneskelige aktivitets rolle i historien contra en (postuleret) "determinisme" i marxismen.²⁶ I den forbindelse skal også bemærkes, at Kolakowsky anlægger en meget énsidig fortolkning af fænomenet og begrebet "social objektivitet". Han gør simpelthen enhver objektivering til reifikation. Dette sidste viser sig også i Kolakowskys fremstilling af Marx' kritik af den politiske økonomi. Kolakowsky reducerer her helt og aldeles kritikken af den politiske økonomi til at være blot en reifikationsteori. I øvrigt abstraherer han igen fuldstændigt fra de nyere bidrag og den nyere diskussion og støtter sig igen énsidigt på en snæver filosofisk-idéhistorisk tradition.

I et afsluttende afsnit i bd. 1 behandler Kolakowsky Friedrich Engels. Der føjes her ikke meget nyt til Georg Lukacs' klassiske Friedrich Engels-kritik.²⁷ Det brændemærkende skældsord er "scientisme". Når det gælder samfundsmæssige forhold, er enhver samfundsvidenskabelig tilgang til studiet og forklaringen af disse åbenbart både umulig og farlig i et Lukacs-Kolakowskysk perspektiv. Til gengæld er der så frit slag for den filosofiske tænkning! Under alle omstændigheder er Kolakowskys afsnit om Friedrich Engels tyndt og kedeligt. Han har for eksempel slet ingen forståelse for Friedrich Engels' teori som en teori, der opstår og udvikler sig i et kompliceret spændings- og brydningsfelt mellem forskellige teorier og teorielementer i samtiden.²⁸ Det samme kan i øvrigt sammenfattende

25) Jeg skal for en nærmere argumentation og uddybning af disse synspunkter henviser til min Marxismen og den Sociale Orden, bd. 1-2, GMT 1976, især bd. 1, kapitlerne 1 og 2.

26) Se f.eks. Kolakowsky, op.cit., p. 158, men i øvrigt hele afsnittet pp. 148-176.

27) Georg Lukacs, Geschichte und Klassenbewusstsein, Neuwied und Berlin 1968 (1923), pp. 61ff.

28) Jfr. modsat Sven-Eric Liedmans omfattende og spændende fremstilling og argumentation i Motsatsernas Spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap, Vol. 1-2, Lund 1977.

siges om hans tolkning af Marx. Kolakowsky tolker Marx énsidigt i forlængelse af Hegel. Rent bortset fra det forhold, at Kolakowsky her hopper yderst let hen over de senere års mange diskussioner omkring rimeligheden af netop en sådan Marx-tolkning, så er den også udtryk for hans egen anti-scientisme og hans ovennævnte reduktion af alle objektive samfundsmæssige forhold til "reifikation". Kolakowsky ligger her på linje med en lignende, men mere primitiv, betragtning, der udgør grundlaget for de "nye filosoffer" med fleres forvirrede snak om "anti-humanismen" hos Marx.²⁹ Det skal dog præciseres, at Kolakowsky ikke deler disses tese om en "anti-humanistisk" Marx.³⁰ Det er da også i et mere nøgternt perspektiv svært at se, hvorfor for eksempel en Emile Durkheim skulle være et uhyre, fordi han giver en sociologisk (til forskel fra en psykologisk) forklaring på varianter i selvmordshyppighed, og hvorfor Marx skulle blive "anti-humanist", fordi han opererer med en tese om objektive samfundsmæssige forhold og forsøger at forklare samfundsmæssige fænomener ud fra samfundsmæssige forhold. Pointen er imidlertid, at Kolakowsky kun lige akkurat undgår de "nye filosoffers" stempeling af Marx som anti-humanist ved selv at reducere Marx til filosof og helt at fornægte det samfundsvidenskabelige perspektiv hos Marx.

I bd. 2 - med undertitlen "The Golden Age" - behandler Kolakowsky marxismen i II. Internationales periode. Fremstillingen falder naturligt i to hovedafsnit: 1) udviklingen i det gamle tyske socialdemokrati med gennemgang af Karl Kautsky, Rosa Luxemburg og Eduard Bernstein, og 2) udviklingen i den russiske marxisme frem til og med revolutionen og med en behandling af navne som Plechanov, Lenin, Trotsky o.a. Ind imellem er der en række kapitler om forskellige andre teoretikere i perioden, såsom Jean Jaures, Paul Lafargue, Georges Sorel(!), Antonio Labriola, austromarxisterne og - ganske interessant - en række, i vesten ret ukendte, polske teoretikere.

Kolakowskys gennemgang af teoriudviklingen i det tyske socialdemokrati tager sit udgangspunkt i Karl Kautsky, hvor Kolakowsky

29) Se note 4.

30) Se for eksempel hans eksplicitte bemærkninger herom, Kolakowsky, op.cit., p. 161, p. 168 og p. 171.

korrekt fastslår karakteren af Kautskys såkaldte "ortodoksi":

Kautsky was not orthodox in the sense of feeling obliged to defend every particular thought expressed by Marx or Engels ... indeed, no theoreticians of his generation were orthodox in this sense.³¹

Det, der for Kolakowsky er problemet med Kautsky, er, at denne i endnu højere grad end Friedrich Engels repræsenterer en "videnskabelig form for marxisme".³² Med Kautsky slår evolutionisme, positivisme, naturalisme og scientisme for alvor ind i marxismen og perverterer denne. Dette er essensen i Kolakowskys fortolkning og kritik af Kautskys generelle teori. Heller ikke denne tolkning er særlig original, ensige nuanceret.³³ I den videre fremstilling giver Kolakowsky en i nogle henseender korrekt redegørelse for Kautskys overordnede revolutionsteori med en fremhævelse af "modenhedsdoktrinen" og den passive, afventende tendens i Erfurter-strategien som det centrale. Derimod er behandlingen af Kautskys statsteori meget tynd.³⁴ Man savner ud over en egentlig behandling af statsteorien også en behandling af Kautskys imperialismeteori, hans organisationsteori og den politiske strategi. Man bemærker sig i den forbindelse, at Kolakowsky overhovedet ikke kommer ind på Kautskys opfattelse i den vigtige massestrejke-debat.

Kolakowsky overtager videre helt ureflekteret den konventionelle visdoms postulat om Kautskyanismen som værende blot en revolutionær fraseologi samt den dertil hørende integrationsteori.³⁵ Men hvad

31) Kolakowsky, op.cit., bd. 2, p. 31.

32) Ibid., p. 32.

33) Jfr. for eksempel Karl Korsch's klassiske - og betydelig mere nuancerede - kritik af Kautsky i "Die Materialistische Geschichtsauffassung. Eine Auseinandersetzung mit Karl Kautsky", (1929), i Karl Korsch, Die Materialistische Geschichtsauffassung und andere Schriften, Frankfurt a.M. 1971, pp. 3-130.

34) En god behandling af Kautskys teori om stat og revolution findes hos Massimo Salvadori, Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880-1938, London 1979. Man kan så selv her sammenligne med Kolakowskys fremstilling!

35) Se for eksempel Gerhard A. Ritter, Die Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich. Die Sozialdemokratische Partei und die freien Gewerkschaften 1890-1900, Berlin 1959; Erich Matthias, "Kautsky und der Kautskyanismus", Marxismusstudien, Tübingen 1957; Carl E. Schorske, German Social Democracy 1905-17. The Development of the Great Schism, Cambridge, Mass. 1955 samt Sigmund Neumann, "Germany: Changing Patterns and Lasting Problems", i Sigmund Neumann ... (noten fortsættes)

forestiller man sig egentlig her? Skulle det gamle tyske socialdemokrati have ført revolutionær maksimums-politik så at sige hver dag for at kunne undslippe en sådan karakteristik? Og hvornår er en revolutionær bevægelse i det hele taget "integreret" i en bestående social orden, og hvornår er den det ikke? Skal samfund og stat være opløst i åben revolution og vild borgerkrig, før man vil ophøre med at tale om bevægelsens "integration"? - i så fald er selve udtrykket "integration" da vist noget af en truisme. Så længe et givet socialt og politisk system overhovedet består, kan man naturligvis sige, at de fleste elementer og kræfter, som indgår i det, er "integrerede". Men udelukker dette, at der også i det pågældende sociale og politiske system kan være system-transcenderende elementer og kræfter?³⁶ Det kan vel også være tilfældet, at én og samme sociale-politiske bevægelse kan rumme såvel et aspekt af "integration" som et aspekt af systemtranscenderende sigte og bestræbelser, således at snart det ene snart det andet aspekt kan være dominerende. Integrationsproblematikken er vældig kompliceret, og Kolakowsky burde i hvert fald her have argumenteret for sin op-

... (noten fortsat)

(ed.), *Modern Political Parties*, University of Chicago Press, 1950, pp. 354-390. Jeg har i min *Marxismen og den Sociale Orden*, op.cit., bd. 1, ppl 312ff, forsøgt en nærmere kritik af den udbredte integrationstese og skal for en dyberegående argumentation henvise hertil.

- 36) Men store dele af den borgerlige samfundsvidenskab og historieskrivning vil netop besvare dette spørgsmål med et ja! Tesen om fravær af systemtranscenderende elementer og tendenser overhovedet er netop grundlaget for integrationstesen. Der har været en historie, der er ikke længere nogen historie! Der er altså en nøje sammenhæng mellem integrationstesen og fremherskende opfattelser vedrørende muligheden for overhovedet at ændre den bestående sociale orden. Der er her, så vidt jeg kan se, tre opfattelser eller grundholdninger inden for den borgerlige politologi og sociologi: Hos nogle politiske sociologer ligger spørgsmålet om total transformation af den bestående sociale orden helt uden for bevidsthedshorisonten, spørgsmålet melder sig for dem slet ikke som et problem. Andre politiske sociologer aner og frygter muligheden og ser det netop som en hovedopgave at analysere de mekanismer, der bevarer og cementerer den bestående sociale orden. Endelig er der dem, der anlægger en kynisk attitude. De ser enhver ændring som pseudoændring, idet fænomener som skellet mellem de regerende og de regerede, bureaukratiet, alienationen osv. vil vedbleve at bestå uanset eventuelle "systemskift". Den sidste opfattelse ligger tydeligvis i forlængelse af de klassiske elitisters position. Den anden opfattelse ligger tydeligvis i forlængelse af Saint-Simons, Comtes og Durkheims intense beskæftigen sig med den sociale ordens problematik, og endelig er den førstnævnte opfattelse et af udtrykkene for det teoretiske fald i forhold til den klassiske borgerlige sociologi.

fattelse i stedet for blot at slynge om sig med postulater.³⁷

En afgørende svaghed i hele Kolakowskys fremstilling i kapitlet om Kautsky, samt i øvrigt også i de efterfølgende kapitler om Rosa Luxemburg og Eduard Bernstein, er hans meget ringe forståelse for de politiske sammenhænge og udviklingsforløb, organisationsudviklingen og den politiske teoriudvikling.³⁸ Kolakowsky undervurderer tydeligvis også betydningen af SPDs massemobiliserende og organisatoriske arbejde i perioden.³⁹

Kolakowsky indleder sit kapitel om Rosa Luxemburg med følgende karakteristik:

None of her writings is expressly philosophical: she was a theoretician of socialist strategy and tactics and of political economy.⁴⁰

Ja, kan vi tilføje, og derfor er Kolakowsky også ret hjælpeløs, når det gælder forståelsen af Rosa Luxemburg, hvilket sandelig også præger hans fremstilling! Kapitlet om Rosa Luxemburg er nok et af de svageste i hele værket: fuld af fejl, mistolkninger, modsigelser og uargumenterede påstande. For eksempel hævder Kolakowsky et sted, at Rosa Luxemburg var determinist med en urokkelig tro på eksistensen af "jernhårde historiske love, som ingen menneskelig virksomhed kunne ændre eller bryde".⁴¹ Andetsteds fremhæver han omvendt - og korrekt - at Rosa Luxemburg netop ikke så kapitalismens sammenbrug som en automatisk forløbende proces, men tværtimod som en proces, hvor de politiske kampe også vil spille en væsentlig rolle,⁴² og i forbindelse med en omtale af august 1914-problematikken og Rosa Luxemburgs kritik af den tyske partiledelse anklager Kolakowsky hende ligefrem for "subjektivisme"!⁴³ Men hvad mener

37) Et særligt grelt eksempel finder vi p. 56, der nærmest fremtræder som en op-hobning af uargumenterede postulater.

38) Sammenlign modsætningsvis med i øvrigt forskellige fremstillinger hos f.eks. Carl E. Schorske, op.cit.; Massimo Salvadori, op.cit.; Dieter Groh, Negative Integration und revolutionärer Attentismus, Frankfurt a.M. 1974, og Dieter Fricke, Die deutsche Arbeiterbewegung 1869 bis 1914, Berlin 1976.

39) Se for en nærmere fremstilling især Dieter Fricke, op.cit.

40) Kolakowsky, op.cit., p. 61.

41) Ibid., p. 75.

42) Ibid., p. 66.

43) Ibid., p. 93.

Kolakowsky så egentlig?

Kolakowsky strør også om sig med udokumenterede påstande af typen: "she was a doctrinaire intellectual through and through",⁴⁴ og han taler om Rosa Luxemburgs "slavish submission to authority".⁴⁵ At så at sige alle Rosa Luxemburg-kendere⁴⁶ i relation til begge påstande er af en stik modsat opfattelse anfægter ikke Kolakowsky. Han kender dem tilsyneladende ikke! Det skal tilføjes, at Kolakowsky naturligvis har fuld ret til at have sin egen afvigende fortolkning og opfattelse. Det ville bare være rimeligt, om han satte sin egen tolkning i relation til andre og derefter argumenterede for en så speciel tolkning som den, han her fremlægger. Det gælder i øvrigt for værket som helhed, at Kolakowsky så at sige aldrig kontrasterer sine egne opfattelser og tolkninger med andre opfattelser og tolkninger for så at gennemføre en egentlig argumentation for sin opfattelse. Værket fremtræder nærmest som en serie af autoritative statements, der åbenbart ikke behøver understøttelse af nogen argumentation. Kapitlet om Rosa Luxemburg er imidlertid særlig slemt i så henseende.

Kolakowsky undviger i virkeligheden en række centrale problemer i Rosa Luxemburg-tolkningen. Han tager for eksempel sit udgangspunkt i Rosa Luxemburgs "Die Akkumulation des Kapitals" fra 1913, idet han erklærer, at de fleste af hendes teoretiske og politiske opfattelser kan "udledes logisk" af hendes akkumulationsteori.⁴⁷ Helt så enkelt er det nu ikke. Kolakowsky er åbenbart helt ubekendt med den omfattende diskussion, der har været omkring spørgsmålet om den såkaldte "kløft" mellem Rosa Luxemburgs økonomiske og hendes politiske skrifter, omkring spændingsforholdet mellem "determinismen" i "Akkumulation des Kapitals" og voluntarismen i de

44) Ibid., sammenlign også p. 76.

45) Ibid., p. 94.

46) Se f.eks. fremstillingerne hos Paul Fröhlich, Rosa Luxemburg. Gedanke und Tat, Frankfurt a.M. 1967 (1939); J.P. Nettl, Rosa Luxemburg, Vols. 1-2, London 1966; Lelio Basso, Rosa Luxemburgs Dialektik der Revolution, Frankfurt a.M. 1969; Norman Geras, The Legacy of Rosa Luxemburg, London 1976 samt Udo Winkel, Rosa Luxemburg und die deutsche Sozialdemokratie, Gaiganz 1974.

47) Kolakowsky, op.cit., p. 66.

politiske skrifter.⁴⁸ Kløften er imidlertid vist nok tilsyneladende: I "Akkumulation des Kapitals" taler Rosa Luxemburg om kapitalismens udvikling og endelige sammenbrud. Visse afsnit i "Akkumulation des Kapitals" kan efterlade indtrykket af en deterministisk opfattelse hos Rosa Luxemburg af dette forløb. Man bør dog være opmærksom på det forhold, at det sammenbrud, som Rosa Luxemburg har i tankerne, jo fremkommer gennem en lang periode med kriser, politiske kampe osv. og altså netop ikke er "automatisk" i en deterministisk forstand. Der er dog det rigtige i "kløft"-tesen, at voluntarismen hos Rosa Luxemburg først for alvor træder frem i de politiske skrifter, som mindre handler om kapitalismens sammenbrud end om betingelserne for og strategien i kampen for socialisme. Kapitalismens sammenbrud og socialismens sejr er for Rosa Luxemburg ikke sammenfaldende. Tværtimod er det for Rosa Luxemburg at se fuldt ud muligt, at kapitalismens sammenbrud vil blive efterfulgt af en tilstand, som hun i mangel af bedre kaldte "barbari". Det er altså, ifølge Rosa Luxemburg, flere muligheder i situationen, og afgørende for, om det bliver den ene eller den anden, der bliver realiseret, er netop den bevidste, menneskelige indsats, den politiske kamp. Dette er tankegangen bag hendes velkendte formel "socialisme eller barbari".⁴⁹ Hele denne problematik og grundtankegang hos Rosa Luxemburg har Kolakowsky simpelthen ikke set! Derfor misforstår Kolakowsky også Rosa Luxemburgs kritik af SPD-ledelsen i august 1914: Rosa Luxemburgs kritik er aldeles ikke udtryk for vilkårlig og moraliserende subjektivism, således som Kolakowsky opfatter det,⁵⁰ men tværtimod udtryk for den grundopfattelse, at udviklingen aldrig er forudbestemt, at forskellige alternativer er mulige, og at det er den bevidste, menneskelige indsats, der er afgørende for, om det er det ene eller det andet alternativ, der bliver realiseret. I virkeligheden er det Kolakowsky, der her er determinist, fordi han betragter såvel reformismen som august 1914 som noget uundgåeligt.

48) Se især fremstillingerne hos J.P. Nettl, op.cit., Norman Geras, op.cit., og Lelio Basso, op.cit.

49) Se for eksempel Rosa Luxemburg, Die Krise der Sozialdemokratie, (Junius-Broschüre), 1916; Ossip K. Flechtheim (Hrsg.), Rosa Luxemburg. Politische Schriften, Frankfurt a.M. 1966, bd. II, p. 31.

50) Kolakowsky, op.cit., p. 93.

Kolakowsky vil også gerne indlæse en determinisme og uundgåelighedsfilosofi i Rosa Luxemburgs organisations- og bevidsthedsteori.⁵¹ Dette er ret fantastisk, al den stund netop Rosa Luxemburg mere end de fleste marxister har fremhævet organisation og bevidsthed som noget, der ikke udvikler sig automatisk i takt med kapitalismens udvikling, men tværtimod som noget, der produceres og reproduceres over en lang periode med frem- og tilbagegang og under stadig kamp mod modstående grupper og klasser. Bevidstheden opstår og udvikler sig ifølge Rosa Luxemburg så at sige gennem en række sammenstød. En af de mest kendte Rosa Luxemburg-eksperter har i den forbindelse ligefrem talt om Rosa Luxemburgs "friktions"-teori.⁵² Kolakowsky overser her som andre steder helt kompleksiteten i Rosa Luxemburgs teorier, hvilket nok igen hænger sammen med det forhold, at hans filosofiske deduktioner skal føres igennem, uanset hvordan det så rent faktisk forholder sig. En hel række videre problemer: spontanitet-ledelse, masse-parti osv., behandles på samme spekulative-filosofiske måde. Kolakowsky får derfor heller ikke fat i de reelle problemer og ser slet ikke de virkelige ligheder og forskelle mellem for eksempel Lenin og Rosa Luxemburg i disse spørgsmål. Det er også karakteristisk, at den vigtige massestrejke-debat så at sige er uomtalt hos Kolakowsky. Vi får ikke engang så meget som en præsentation af hovedsynspunkterne i Rosa Luxemburgs vigtige skrift "Massenstreik, Partei und Gewerkschaften"!⁵³ Endelig savner man også i Kolakowskys fremstilling en behandling af Rosa Luxemburgs politiske skrifter fra perioden under krigen og den tyske revolution. I så henseende er Kolakowsky meget konsekvent!

I et kort kapitel behandler Kolakowsky Eduard Bernstein og revisionismen. Kapitlet virker overfladisk. Kolakowsky går for eksempel aldrig ind i en realitetsdrøftelse af de af Bernstein fremførte synspunkter. Han gennemfører ikke engang en egentlig

51) Ibid., pp. 80ff.

52) J.P. Nettl, op.cit., Vol. 1, p. 226. J.P. Nettls værk figurerer i Kolakowskys litteraturliste, men jeg kan ikke se af Kolakowskys fremstilling, at han overhovedet har brugt dette fortræffelige værk.

53) Rosa Luxemburg, Massenstreik, Partei und Gewerkschaften, Hamburg 1906.

konfrontation af de modstående synspunkter fra den klassiske debat. Ej heller får Kolakowsky fat i implikationerne af Bernsteins grundtese om, at "målet er intet, bevægelsen alt".⁵⁴ Den forholdsvis kortfattede og overfladiske behandling af Eduard Bernstein er noget overraskende, al den stund Kolakowsky udmærket er klar over Bernsteins betydning: Bernstein var, erklærer Kolakowsky, "the real founder of the social democratic ideology as that term was generally understood between the wars...".⁵⁵ Synspunktet kan i øvrigt diskuteres. Det vigtige østrigske socialdemokrati, for eksempel, lå klart mere i forlængelse af kautskyanismen end af Bernstein, og det tyske socialdemokratis ideologi i mellemkrigsårene var i nok så høj grad præget af Rudolf Hilferdings teori om den organiserede kapitalisme som af Bernstein. Men i øvrigt skal Bernsteins betydning bestemt ikke forklejnes, og man kunne som sagt have ønsket sig en fyldigere og bedre behandling.

I et senere kapitel behandler Kolakowsky den vigtige retning i marxismen, som man plejer at kalde "austromarxismen". Men igen præges fremstillingen af det ensidige filosofiske perspektiv: Austromarxismen behandles som et stykke filosofihistorie med fokusering på forbindelsen til neo-kantianismen. Kolakowsky holder sig her - som overalt i værket - til de "store navne", Max Adler, Otto Bauer, Rudolf Hilferding, Karl Renner o.a., og kommer slet ikke ind på spørgsmålet om austromarxismen som masseteori for en politisk og velorganiseret massebevægelse. Sammenhængende hermed behandler han kun austromarxismens udvikling før 1. verdenskrig. Den vigtigste periode i austromarxismens udvikling, udviklingen under republikken 1918-34, hvor for eksempel spørgsmålet om socialismen og demokrati-diktatur-problematikken blev trukket skarpere op end i noget andet europæisk land, bliver overhovedet ikke behandlet af Kolakowsky (heller ikke i bd. 3). I det hele taget er den vigtige demokrati-diktatur-problematik meget tyndt behandlet, og det er rent ud fantastisk, at Kolakowsky kan forbigå så vigtige bidrag til diskussionen af denne problematik som Otto Bauers skrifter fra 1918 og fremefter. For eksempel havde Otto Bauers betydningsfulde værk fra 1936, "Zwischen zwei

54) Eduard Bernstein, Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus, Berlin 1901, p. 234.

55) Kolakowsky, op.cit., p. 102.

Weltkriegen" fortjent en omtale og indplacering i den angivne sammenhæng.

Et andet stort afsnit i bd. 2 er naturligt afsat til en fremstilling af marxismens udvikling i Rusland. I en række kapitler behandles den russiske marxismes oprindelse og første udvikling, forholdet til folkevenne-traditionen, Plechanovs udformning af marxismen, Lenins tilsynekomst på arenaen og hans bidrag til den russiske marxismes videre udvikling, hans kritik af folkevennerne, kritikken af økonomisterne, partidiskussionen, revolutions-teorien, imperialismeteorien osv. I fyldige afsnit giver Kolakowsky en i mange henseender rimelig god oversigt over teoriudviklingen i Rusland frem til revolutionerne i 1917, men den informative værdi afsvækkes betydeligt ved det yderst mangelfulde noteapparat.⁵⁶ Derudover kan man sige, at Kolakowsky heller ikke føjer noget nyt til de klart bedre fremstillinger hos for eksempel E.H. Carr, Isaac Deutsch, Haimson o.m.a.⁵⁷ På enkelte, men centrale punkter er Kolakowskys fremstilling ydermere kritisabel, hvilket jeg skal uddybe nærmere i det følgende.

I en omtale af Lenins skrift fra 1894, "Hvad er Folkevennerne?", tillægger Kolakowsky Lenin et rent deterministisk standpunkt:

Lenin takes the same view as Plechanow and the orthodox Germans: Marxism is a determinist interpretation of history which, by observing the present state of society, predicts how it will develop independently of human wishes, opinions, or values.⁵⁸

Rent bortset fra at Kolakowsky ved samme lejlighed skyder de "ortodokse tyskere" - herunder Rosa Luxemburg! - en plat determinisme i skoene, så er hans karakteristik af Lenins materialistiske historieopfattelse åbenlyst forkert. Det ved Kolakowsky i virkeligheden også godt selv: Nogle sider længere fremme i fremstillingen er han således i fuld gang med at fremhæve den for Lenin så karakteristiske voluntarisme.⁵⁹

56) Der er her, som i værket som helhed, intet egentligt noteapparat, men af og til er der i selve teksten indskudt nogle henvisninger.

57) E.H. Carr, The Bolshevik Revolution 1917-23, Vols. 1-3, London 1961-74; Isaac Deutsch, Stalin, København 1949, og The Prophet Armed, London 1954; samt Leopold H. Haimson, The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism, Cambridge, Mass. 1955.

58) Kolakowsky, op.cit., p. 359.

59) Ibid., pp. 396ff.

Også Kolakowskys fremstilling og fortolkning af Lenins parti-teori er noget modsigelsesfuld og også ofte meget forenklende: På den ene side tillægger Kolakowsky Lenin det standpunkt, at arbejderbevægelsen skulle være rent ideologisk bestemt,⁶⁰ således at man for eksempel kunne forestille sig en socialistisk "arbejderbevægelse" af lutter intellektuelle, på den anden side gør han korrekt opmærksom på det forhold, at Lenin netop ikke var af den opfattelse, at partiet skulle bestå primært af intellektuelle, men at Lenin tværtimod gang på gang fremhævede nødvendigheden af et parti bestående overvejende af arbejdere og med solide rødder tilbage i klassen som helhed.⁶¹ Kolakowsky tillægger videre Lenin en opfattelse, ifølge hvilken den spontane arbejderbevægelse skulle udvikle en ren borgerlig bevidsthed. Det er rigtigt, at Lenin i "Hvad må der gøres?" taler om den borgerlige ideologis overvægt og om, at arbejderne overladt til sig selv aldrig kan udvikle mere end en "trade-Unionistisk" bevidsthed.⁶² Men er det også rigtigt at fortolke Lenins opfattelse derhen, at den "Trade-Unionistiske" bevidsthed skulle være identisk med en rent borgerlig bevidsthed? Dette er i hvert fald højst diskutabelt. Det er i den forbindelse værd at mærke sig, at Lenin selv andre steder taler om, at enhver strejke i arbejderne vækker en "gnist" af socialistisk bevidsthed.⁶³ Lenin er faktisk noget mere kompliceret (men måske også noget mere modsigelsesfuld), end han fremtræder i Kolakowskys fremstilling.

Kolakowsky kommer også ind på "indpodningsteorien", dvs. teorien om at den socialistiske teori skulle være tilført arbejderne "udefra", men overser blandt andet problemet med den nærmere fortolkning af udtrykket "udefra". Teorien tilføres "udefra" i forhold til en rent økonomisk kamp, ja måske, men vel ikke "udefra" i forhold til arbejderbevægelsens organisationer? Den socialistiske teori er netop fra første færd udviklet i arbejder-

60) Ibid., p. 389.

61) Kolakowsky, op.cit., p. 390.

62) W.I. Lenin, Was tun?, 1902, Werke, 5, pp. 385-386.

63) W.I. Lenin, Über Streiks, 1899, Werke, 4, pp. 311 og 313.

bevægelsen, i dennes organisationer. Det er svært at forestille sig, at Lenin skulle have været helt ubekendt med dette elementære forhold!⁶⁴

Heller ikke Kolakowskys fortolkning af Lenins opfattelse i spørgsmålet om relationen 'bevidst ledelse - spontanitet' kan stå for en nærmere efterprøvelse: Ifølge Kolakowsky skulle Lenin have været af den opfattelse, at det alene skal være partiet, der skal tage politiske initiativer.⁶⁵ Men dette er simpelthen ikke rigtigt. Lenin opfordrede ved talrige lejligheder arbejdere og bønder til at udvise selvstændige initiativer.⁶⁶ Kolakowsky overser i den forbindelse også ganske, at Lenin i sin organisationsteori opererer med et helt netværk af organisationer af forskellig art - og ikke bare med en simpel dikotomi 'parti-masse'.⁶⁷

Også i sin behandling af revolutionsteorien er Kolakowsky for overfladisk og unuanceret. Navnlig underspiller han betydningen af 1905-revolutionen for udviklingen af revolutionsteorien. Det gælder i øvrigt generelt, at Kolakowsky slet ikke får fat i de stadige ændringer, der sker i Lenins revolutionsteori.⁶⁸ Kolakowsky har heller ikke noget blik for, at Lenin i udviklingen af sin overordnede revolutionsteori kunne tage udgangspunkt i en række overvejelser hos Marx og Engels om muligheden for en socialistisk perspektiveret revolution i lande med relativt uudviklede kapitalforhold.⁶⁹ Der er måske alligevel ikke helt tale om det voldsomme brud i den marxistiske teoriudvikling, som Kola-

64) Jeg skal for en nærmere uddybet argumentation henvise til min Marxismen og den sociale orden, op.cit., bd. 2, pp. 376ff. Se også argumentationen hos Tony Cliff, Lenin, Vol. 1, London 1975.

65) Kolakowsky, op.cit., p. 391.

66) Se den nærmere fremstilling og dokumentation hos for eksempel Tony Cliff, op.cit., men også hos E.H. Carr, op.cit., og Isaac Deutscher, op.cit.

67) Se for eksempel W.I. Lenin, ein Schritt vorwärts, zwei Schritte zurück, Werke, 7, p. 264.

68) Se for en god fremstilling og analyse af disse fortløbende ændringer og justeringer i Lenins revolutionsteori: Erik Christensen, Lenins Revolutionsteori, Århus 1972.

69) Jfr. for samme synspunkt også Projekt Klassenanalyse, Leninismus - neue Stufe des wissenschaftlichen Sozialismus?, Westberlin 1972, bd. 1, p. 53, p. 108, pp. 128ff og pp. 214ff; samt Reidar Larson, Theories of Revolution, Stockholm 1970.

kowsky og andre gerne ville have os til at tro er tilfældet.⁷⁰ Endelig mærker man sig også Kolakowskys helt negative vurdering af Lenins "Staten og Revolutionen", der fejes til side som værende et stykke "anarko-syndikalistisk filosofi".⁷¹ Det kan være nyttigt her at kontrastere denne Kolakowskys opfattelse med for eksempel en Colettis perspektivrige fortolkning og argumentation i "The Leninist State".⁷²

Hvad selve 1917-revolutionerne angår, så er Kolakowskys fremstilling for det første præget af en række ukorrektheder: Den provisoriske regering efter februarrevolutionen var ikke, som Kolakowsky hævder det, nedsat af Dumaen, idet denne jo var blevet hjemsendt af Zaren, men af en kreds af mere eller mindre tilfældigt sammentrådte "private" Duma-medlemmer.⁷³ Det er heller ikke rigtigt, at Lenin og bolsjevikkerne i juli forsøgte et kup - tværtimod kom de i vanskeligheder, fordi de forsøgte at bremse et - efter deres mening alt for tidligt - spontant forsøg på opstand i Petrograd.⁷⁴ Opstanden i Petrograd i oktober bliver - i øvrigt pudsig nok i overensstemmelse med den senere officielle tilstudsede historieskrivning - i Kolakowskys fremstilling nærmest til et rent partiforetagende. Han underspiller her for det første betydningen af den massive spontanitet nedefra,⁷⁵ for det andet fortier han den rolle, som Petrograd-Sovjettens militærkomité spillede ved organiseringen og gennemførelsen af

70) Se for en sådan diskontinuitetstese også George Lichtheim, Marxism. A Historical and Critical Study, London 1961, p. 330. Lichtheim er dog noget selvmodsigende, idet han andetsteds selv nævner Lenins tilbagegriben til Marx' analyse af den tyske situation omkring 1848 (se Lichtheim, pp. 56-57).

71) Kolakowsky, op.cit., p. 475.

72) Lucio Coletti, "The Leninist State", New Left Review, 56, 1969.

73) Kolakowsky, op.cit., p. 474, og modsat for eksempel Arne Ordning i Aschehougs Verdenshistorie, bd. VI, Oslo 1953, p. 302, samt Marc Ferro, The Russian Revolution of February, London 1972, pp. 48ff og pp. 163ff.

74) Se for eksempel fremstillingerne og analyserne hos E.H. Carr, The Bolshevik Revolution, Vol. 1, London 1964, pp. 90ff; Tony Cliff, op.cit., Vol. 2, London 1976, pp. 258-272; Alexander Rabinowitch, The Bolsheviks Come to Power, London 1979, pp. 1-16; Isaac Deutscher, The Prophet Armed, op.cit., pp. 269ff; samt Arne Ordning i Aschehougs Verdenshistorie, op.cit., pp. 317ff.

75) Jfr. for eksempel den i note 74 anførte litteratur. Ikke mindst Alexander Rabinowitch fremhæver stærkt det spontane element i selve oktoberrevolutionen.

oktoberrevolutionen.⁷⁶ Der er i det hele taget en række sådanne udeladelser og fordrejninger i Kolakowskys fremstilling: For eksempel forbigår han helt betydningen af agrarrevolutionens udvikling i sensommeren og efteråret 1917 og den deraf følgende splittelse i det socialrevolutionære parti.⁷⁷ Mere fundamentalt savner Kolakowsky helt forståelse for en revolutions vilkår i et tilbagestående land som Rusland 1917.⁷⁸ Han er også for dårligt orienteret i litteraturen om den faktiske økonomiske, sociale og politiske udvikling i Rusland under og efter 1917-revolutionerne. Det er for eksempel bemærkelsesværdigt, at et standardværk som E.H. Carrs værk om bolsjevik-revolutionen, og i øvrigt også de efterfølgende om "socialisme i eet land", er totalt fraværende såvel i Kolakowskys fremstilling som i hans litteraturliste. Han forlader sig her for meget på den filosofiske deduktion.⁷⁹

Dette sidste kommer ikke mindst frem i de afsluttende afsnit af bd. 2. Kolakowskys grundtese er her åbenbart den, at den onde Lenin "skabte"⁸⁰ et system, der immanent havde en udviklingstendens, som uundgåeligt(!) førte til stalinismen.⁸¹ Rent bortset fra den nødvendighedsfilosofi og idealistiske udviklingsmystik, der ligger gemt i en sådan tese, så bekræfter Kolakowsky her på besynderlig vis igen stalinismens selvforståelse (men negativt fortolket, naturligvis): Stalin og stalinismen opfattes som den konsekvente videreførelse af Lenin. Det ikke så meget som antydes i Kolakowskys fremstilling, at andre tolkninger er mulige. Men

76) Jfr. igen fremstillingerne i den i note 74 anførte litteratur.

77) Jfr. note 74, samt også fremstillingerne hos W.H. Chamberlain, The Russian Revolution, Vols. 1-2, New York 1935; Lionel Kochan, Russia in Revolution 1890-1918, New York 1966; samt Q.H. Radkey, The Hammer under the Sickle, New York 1963.

78) Se til denne problematik især argumentationen hos E.H. Carr, op.cit. - men i øvrigt alle de oven angivne fremstillinger.

79) Dette gælder også de omtalte "nye filosoffer" - jfr. note 4. Allesammen har de udspekuleret en eller anden Sandhed - med stort S! "Sandheden" om "magten", "Sandheden" om "bureaukratiet" osv. Derefter hengiver de sig så til orgier af filosofiske deduktioner uden at bekymre sig om det majsommelige arbejde med at foretage konkrete historiske og empiriske undersøgelser!

80) Se for eksempel Kolakowsky, op.cit., pp. 489-490.

81) Ibid., pp. 417ff og pp. 489ff.

dette er som bekendt faktisk tilfældet.⁸² Navnlig er det både muligt og nødvendigt at beskrive og forklare udviklingen i Sovjetunionen fra 1917 og fremefter på en noget anden end en rent filosofisk-spekulativ måde, selv om en sådan fremgangsmåde godt nok er blevet ret så almindelig i de senere år.⁸³

Den her angivne linie videreføres i bd. 3, der indledes med en række kapitler om sovjetmarxismens videre udvikling. Stalinismen ses her igen som den konsekvente videreførelse og fuldendelse af Lenin.⁸⁴ Stalinismen udsprang, ifølge Kolakowsky, med nødvendighed(!), af "Sovjetsystemets natur".⁸⁵ De forskellige stridigheder og retninger i SUKP i 20'erne bliver derfor også for Kolakowsky underordnede.⁸⁶ Der var ingen reelle forskelle mellem Stalin og Trotsky.⁸⁷ Heller ikke Bukharins linie repræsenterede noget alternativ. Det hele gik, som det måtte gå, og udviklingen endte med uundgåelighed i stalinismen, terroren og de store udrensninger, som altsammen blot var udtryk for "systemets naturlige logik".⁸⁸ Dette er determinisme og teleologisk historieskrivning, så det batter! Kolakowskys hele fatalistiske filosofi har også videre implikationer: Eftersom det i virkeligheden er stalinismen, der udtrykker "systemets naturlige logik", så er enhver afstalinisering naturligvis også illusorisk. Sovjetunionen er og forbliver ifølge Kolakowsky et totalitært diktatur med en ny "herskende klasse". Det er alt, hvad der er at sige om Sovjetunionen. Der er ingen nuancer, modsat virkende tendenser, modifikationer osv. Der er heller ikke muligheder for ændringer i systemet. Det hele er gråt i gråt og sort i sort.

82) Se foruden Isaac Deutscher, op.cit., Tony Cliff, op.cit., også for eksempel Marcel Liebmann, Leninism under Lenin, London 1975, og Moshe Levin, Lenin's Last Struggle, London 1975.

83) Det er som bekendt standardargumentationen hos "de nye filosoffer" - se note 4 og note 79.

84) Kolakowsky, op.cit., Vol. 3, pp. 2-3.

85) Ibid., p. 5, sammenlign p. 41.

86) Se for eksempel de helt eksplicitte udtalelser herom (Kolakowsky, op.cit., p. 9) samt i øvrigt afsnittet om Trotsky.

87) Ibid., p. 22.

88) Ibid., p. 85.

Kolakowsky kan naturligvis ikke helt komme uden om det faktum, at marxismens teoriudvikling efter 1920 også er andet end Stalin og stalinismen. I en række kapitler gennemgår Kolakowsky 20ernes marxister: Antonio Gramsci, Georg Lukacs og Karl Korsch. Disse kapitler er nok nogle af de bedste i Kolakowskys fremstilling. Især fremstillingen af synspunkterne hos Georg Lukacs skal fremhæves. De i øvrigt gode kapitler om Gramsci og Korsch skæmmes desværre af den - sædvanlige - nedprioritering af den politiske dimension. Dette betyder også, at netop nogle af de problemstillinger, der har været stærkt fremtrædende i og afgørende for de senere års fornyede og stærke interesse for Antonio Gramsci, er ganske fraværende hos Kolakowsky.

Som man kunne forvente det, udgør fremstillingen af Frankfurterskolen noget af en kulmination i Kolakowskys fremstilling af marxismens teoriudvikling. Det drejer sig dels om et langt generelt kapitel, hvor Kolakowsky behandler Horkheimer, Adorno, Jürgen Habermas o.a., og dels om to efterfølgende kapitler, hvor han behandler henholdsvis Herbert Marcuse og Ernst Bloch. Det generelle kapitel er i mange henseender et godt afsnit, rummende også en del kritiske kommentarer, men kritikken er blot punktvis og helt på skolens egne præmisser. En mere dybtgående vurdering og kritik af Frankfurterskolen skal vi ikke forvente at finde hos en Kolakowsky.⁸⁹ Kapitlet om Herbert Marcuse, som Kolakowsky af en eller anden grund har set sig gal på, er præget af et frådende raseri og en række udokumenterede påstande: For eksempel påstår Kolakowsky - uden skygge af argumentation eller bevisførelse - at Marcuses mål er en totalitær politi-stat!⁹⁰ Kapitlet om Ernst Bloch er en lang trættende fremstilling af Ernst Blochs vage og ofte uklare reflektioner over temaet marxisme-utopi.

Medens Kolakowsky således i bd. 3 har lange afsnit om Frankfurterskolen, i bd. 2 kan afse plads til et kapitel om Georges Sorel (!) og i bd. 1 til alenlange afsnit om dialektikkens udvikling fra Plotin til Hegel, så kan han ikke afse så meget som blot ét enkelt kapitel til en behandling af den vigtige social-

89) Göran Therborns gamle kritik er her stadig værd at bringe i erindring: Göran Therborn, "The Frankfurt School", New Left Review, 63, 1970.

90) Kolakowsky, op.cit., p. 416 og p. 418.

demokratiske tradition i mellemkrigsårene: SPD og austromarxismen. Hele værket får derved en gevaldig slagside: Marxismen fremstår som en teoriudvikling, der forløber lineært fra Marx over Lenin til den logiske kulmination i Stalin, blot med 20ernes marxister og Frankfurterskolen som behjertede, men misforståede og mislykkede forsøg på at bryde denne "logik". Kolakowsky skylder os her, forekommer det mig, et svar på følgende spørgsmål: Hvorfor skulle Stalin egentlig repræsentere en mere genuin marxisme end for eksempel Rudolf Hilferding, Otto Bauer eller Max Adler?

Udeladelsen af den socialdemokratiske tradition er ikke den eneste store udeladelse i Kolakowskys fremstilling: Hele den vældige marxistiske teoriudvikling siden 1956 behandler Kolakowsky i blot ét enkelt afsluttende kapitel. Der bliver naturligvis her tale om en meget tynd og tilfældigt sammensat redegørelse for den nyere marxistiske teoriudvikling. Behandlingen af Althuserskolen, for eksempel, er meget tynd og meget dårlig. De tyske kapitallogikere er overhovedet ikke omtalt. Det samme gælder en række nyere angelsaksiske teoretikere som for eksempel Perry Anderson, Norman Geras og Olin Wright. En anden grov undladelse er den manglende fremdragelse af det politisk-teoretiske indhold i den sovjetisk-jugoslaviske konflikt, den sovjetisk-kinesiske konflikt o.a. Men heller ikke disse konflikters politiske baggrund og sammenhænge er ordentligt behandlet. Også i det afsluttende kapitel mangler den politiske dimension. Værket ender, som det begyndte.

Tom Bottomore har i sin nylig udkomne bog om moderne Marx-tolkninger sondret mellem en humanistisk-filosofisk og en samfundsvidenskabelig tradition i den teoretiske marxisme.⁹¹ Kolakowsky tilhører så afgjort den førstnævnte. Synspunktet og sontringen behøver imidlertid en uddybning og yderligere differentiering. Man kan, efter min opfattelse, identificere ikke mindre end fem forskellige bestemmelser eller opfattelser af marxismen: For det første kan man bestemme "marxismen" som værende lig med Marx' egne teoretiske reflektioner, hverken mere eller mindre.⁹²

91) Tom Bottomore (ed.), Modern Interpretations of Marx, Oxford 1981, pp. 2ff.

92) Dette synes nærmest at være kapitallogikernes løsning, hvorfor man da også snarere taler om den "marxske" end om den "marxistiske" teori. Se for eksempel Hans-Jørgen Schanz, Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status, Århus 1973, pp. 14ff.

Det er en præcis og nærliggende bestemmelse, men den er på den anden side i fundamental modstrid med Marx' egen opfattelse af den socialistiske teoris oprindelse og karakter,⁹³ og den er i det hele taget udtryk for en personfiksering ude af trit med socialismens grundidé. En anden bestemmelse er den, at "marxisme" er indbegrebet af de teoretiske refleksioner hos alle de teoretikere (og bevægelser), der selv har kaldt sig og betragtet sig som værende "marxistiske".⁹⁴ Dette er den videste og mest tolerante definition, men samtidig også den mest udflydende. Det vil ofte være en definition, man hælder til, når man vil give en oversigt over marxismens teoriudvikling eller indlede en undersøgelse af denne. Ulempen ved denne definition er den, at man let ender i en total forvirring med et ret så kaleidoskopisk billede af marxisme. Dertil kommer, at definitionen er politisk impotent. Det kan man derimod ikke sige om en tredje opfattelse eller bestemmelse, nemlig den hvor marxismen ud fra et teoretisk og politisk kriterium defineres som en nærmere angiven strømning i socialismen og arbejderbevægelsen. Et eksempel på en sådan afgrænsning er Lenins velkendte bestemmelse af marxismen som den opfattelse og holdning, der anerkender såvel klassekampen som proletariats diktatur.⁹⁵ Den politiske fordel ved en sådan definition er, at den skaber klarhed, og at den rummer en handlingsforskrift. Ulempen er, at den kan være for restriktiv og udelukke bevægelser og retninger, som ud fra for eksempel Marx' og Engels' bredere definition af socialismen som værende den

93) "Die theoretischen Sätze der Kommunisten beruhen keineswegs auf Ideen, auf Prinzipien, die von diesem oder jenem Weltverbesserer erfunden oder entdeckt sind. Sie sind nur allgemeine Ausdrücke tatsächlicher Verhältnisse eines existierenden Klassenkampfes, einer unter unseren Augen vor sich gehenden geschichtlichen Bewegung", Karl Marx/Friedrich Engels, Manifest der kommunistischen Partei, MEW, 4, pp. 474-475. Jfr. også hele grundsynspunktet i Marx, Theorien über der Mehrwert, MEW, 26, pp. 1-3.

94) Dette er netop typisk arbejdsdefinitionerne hos dem, der skriver en marxismens teorihistorie - som for eksempel hos Predrag Vranicki, op.cit. Det er i en vis forstand også den definition, Kolakowsky udgår fra. Imidlertid har han, som vi har set det, også sin egen særprægede marxismetolkning, en tolkning der præger og forvrider hele hans fremstilling.

95) W.I. Lenin, Staat und Revolution, Werke, 25, p. 424.

teoretiske refleks af den autonome klassebevægelse⁹⁶ naturligt måtte inkluderes i kategorien "revolutionær marxisme". En fjerde opfattelse af "marxisme" er den, at "marxismen" (socialismen)⁹⁷ må bestemmes som værende det teoretiske udtryk for den autonome arbejderbevægelse og arbejderklassens historiske emancipationskamp, jfr. for eksempel Marx' og Engels' klassiske bestemmelse af socialismen som "allgemeine Ausdrücke tatsächlicher Verhältnisse eines existierenden Klassenkampfes, einer unter unseren Augen vor sich gehenden geschichtlichen Bewegung".⁹⁸ "Marxisme" (socialisme) i den her angivne forstand behøver ikke nødvendigvis at være udarbejdet i et kompliceret og afsluttet teoretisk system, men kan optræde på forskellige artikulatationsniveauer, i forskellige sproglige iklædninger og gennem forskellige udtryksformer.⁹⁹ Det afgørende er spørgsmålet om teorien som udtryk for indsigt i og holdninger til elementære klassekampsbetingelser og målsæt-

96) Jfr. det i note 93 givne citat fra "Det kommunistiske Manifest". Jfr. også følgende bestemmelse hos Friedrich Engels: "Dieser Konflikt zwischen Produktivkräften und Produktionsweise ist nicht ein in den Köpfen der Menschen entstandener Konflikt ... sondern er besteht in Tatsachen ... Der moderne Sozialismus ist weiter nichts als der Gedankenreflex dieses tatsächlichen Konflikts, seine ideelle Rückspiegelung inden Köpfen zunächst der Klasse, die direkt unter ihm leidet, der Arbeiterklasse", Friedrich Engels, Anti-Dühring, MEW, 20, p. 250.

97) Nemlig forstået i Marx' og Engels' forstand som den socialisme, der har overskredet den utopiske socialismes begrænsninger.

98) Karl Marx/Friedrich Engels, Manifest der kommunistischen Partei, MEW, 4, pp. 474-475.

99) Ud fra en sådan opfattelse af "marxisme" vil det naturligvis også være ganske misforstået at forsøge at "måle" marxismens udbredelse blandt medlemmer og arbejdere ved at se på, hvilke - og hvor mange - bøger de har læst! Se for eksempler på sådanne misopfattelser og fejlslagne forsøg: Peter Kulemanns i øvrigt fortræffelige Am Beispiel des Austromarxismus. Sozialdemokratische Arbeiterbewegung in Österreich von Hainfeld bis zur Dollfuß-Diktatur, Hamburg 1979, pp. 21ff, og Hans-Josef Steinberg, Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg, Bonn-Bad Godesberg, 1976, pp. 129ff. Hvad forventer og mener man egentlig? At arbejderne kun kan være "marxistiske socialister" i det omfang, de har læst "Kapitalen"? I de nævnte og mange tilsvarende undersøgelser undervurderes helt vitaliteten og bevidsthedsniveauet i de historisk givne arbejderbevægelser.

ninger.¹⁰⁰ Det må i øvrigt her være muligt, i tilknytning til Antonio Gramsci, at udvikle et begreb om masseteori (ideologi).¹⁰¹

Vi kan endelig også identificere en femte opfattelse af "marxisme": "Marxisme" opfattes her som værende primært en åndsretning, en filosofi, en akademisk disciplin eller lignende. Det er først her, inden for rammerne af en således indsnævret opfattelse af "marxisme", at Tom Bottomores angivne sontring mellem en humanistisk-filosofisk og en samfundsvidenskabelig tradition i marxismen hører hjemme. Det er også her - og i det humanistisk-filosofiske hjørne - at Kolakowsky hører hjemme. I Kolakowskys variant bliver den angivne opfattelse præciseret derhen, at "Marxismen" bestemmes som en filosofi og "marxismens" teoriudvikling som en filosofihistorie. Filosofien har sejret over politikken og økonomien. En bevægelse stik modsat den, Marx selv foretog!¹⁰²

100) Se for en nærmere redegørelse fremstillingen og argumentationen i afsnittet om klassekampens og arbejderbevidsthedens udvikling i min Marxismen og den sociale orden, op.cit., bd. 2, pp. 492-523.

101) Se for et forsøg herpå Cust Sørensen, Demokrati-diktatur problematikken i den centraleuropæiske socialismes politiske teori ca. 1925-35. Rapport om et forskningsprojekt, Århus: Institut for Statskundskab, 1981, pp. 44ff. Göran Therborn er inde på lignende overvejelser i sin The Ideology of Power and the Power of Ideology, London 1980.

102) Baggrunden for udbredelsen af en sådan opfattelse er naturligvis det, en Perry Anderson med adresse til den vesteuropæiske akademiske marxisme har kaldt "marxismens strukturelle isolation fra den politiske praksis" - Perry Anderson, Betragtninger over marxismen i den vestlige verden, København 1977, p. 33. Overvågten i den akademiske marxisme for specielt den humanistisk-filosofiske tradition må sikkert igen forklares ud fra det forhold, at også den borgerlige akademiske verden længe var domineret af denne tradition, hvorfor da også den marxistiske teoretiske opposition hertil naturligt antog samme karakter. Med udviklingen af en borgerlig samfundsvidenskabelig tradition kan man sikkert også forvente en forskydning i den akademiske marxismes teori fra filosofi og idéhistorie over mod økonomi, sociologi og politologi. Også en sådan marxisme vil naturligvis være en akademisk indsnævret marxisme - men dog at betragte som et fremskridt i forhold til den rene filosofiske spekulation over samfundsmæssige forhold.